

Vestdijk en de toekomst der religie. Een essay over een essay

Jos Becker*

Summary

In 1947 the Dutch literary author Simon Vestdijk published his vision on the religious future of Western Europe. The book, called 'The future of Religion', attracted attention. Now that religion gets greater importance in public debate it might be interesting to see if Vestdijk was right. The author predicted the disappearance of Christianity in Western Europe. Other types of religion would inevitably take its place. According to Vestdijk mysticism and socialism would be the religions of the future. Mysticism would appear in the form of Buddhism. Vestdijk regarded socialism as secular religion. Although it is much too early to fully accept the disappearance of Christianity, its decline is unmistakable. This development shows even a higher speed than Vestdijk did imagine 60 years ago. Mysticism in the sense of the individual using his own personality as a means for gaining religious insight has become important. The old socialism with its religious overtones does not exist any longer. However, the idea that the world should be continually improved and that social justice should always and everywhere prevail, seems to be forever present in society. One could with only a few reservations conclude that Vestdijk was in the right on these points.

1. Een toekomstverkenning uit het verleden

Toekomstverkenningen van de religie zijn er maar weinig (Bainbridge 2004, 943).¹ Gelovige mensen hebben er misschien geen behoefte aan. 'Wat de toekomst brengen moge, mij geleidt des Heren hand, moedig sla ik dus de ogen naar het onbekende land,' zingt men in de protestantse kerken. Uiteraard geven de gemeenteleden hier blijk van vertrouwen aangaande hun persoonlijk lot, maar het idee dat de voorzienigheid kerk en godsdienst eveneens zal beschermen, past daarbij. Wetenschappers hebben de religie in de moderne sa-

* Jos Becker was tot zijn pensionering (in 2005) werkzaam als socioloog en onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij publiceerde over arbeidsmarktproblemen, culturele veranderingen, chiliastische bewegingen en secularisatie.

menleving menigmaal als onbelangrijk beschouwd. De religie diende alleen maar het belang van de heersende klasse. Zij zou zich bovendien in het licht van rationaliteit en wetenschap niet kunnen handhaven. Volgens een ander gezichtspunt waren godsdienstige opvattingen in de moderne samenleving zo sterk geprivatiseerd dat zij het maatschappelijk gedrag van de mensen niet langer bepaalden. Het culturele klimaat is echter veranderd. De aandacht voor de religie is tegenwoordig groter dan zij in lange tijd is geweest, nieuwe religiositeit en spiritualiteit trekken steeds opnieuw de aandacht. Daarnaast doet de aanwezigheid van de islam in de immigratielanden van het westen het belang van de religie als een onderwerp in het publieke debat herleven (Van de Donk 2006). In die situatie is elke veel omvattende toekomstverkenning er een, ook al is die geruime tijd geleden gemaakt, zoals in het geval van het boek dat wij hier willen bespreken zelfs ruim 60 jaar geleden.

In 1947 publiceerde Simon Vestdijk – arts en literator – een omvangrijk essay over de toekomst van de religie in Europa (Vestdijk 1992). De tekst was ontleend aan een serie lezingen, die de auteur in 1943 had gehouden voor zijn medege-detineerden in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel. De verhandeling met de titel *De toekomst der religie*, trok bij haar verschijning de aandacht en is dat tot in de jaren negentig van de vorige eeuw blijven doen. Wij noemen twee publicaties, waarin de discussie over het boek is samengevat. Fokke Sierksma bundelde in 1952 de belangrijkste reacties, vooral die uit theologische hoek, samen met een essay van eigen hand onder de titel *Tussen twee vuren* (Sierksma 1997). Veel later, in 2005, analyseerde Van de Breevaart decennia van polemiek vanuit sociologisch gezichtspunt, waarbij hij zich de vraag stelde in hoeverre de sociale positie van een deelnemer in het veld van deskundigen zijn reacties had bepaald (Van de Breevaart 2005).²

Er zijn verschillende redenen te noemen om de studie van Vestdijk nogmaals aan de orde te stellen. Het onderwerp is sociaal-historisch van belang. Hoe reageerde men in een tijd van verzuiling en doorbraak op een toekomstbeeld van het geloof dat allesbehalve conventioneel was? Wij zullen deze in steek, hoe belangwekkend zij ook is, hier niet gebruiken. Er is genoeg over te vinden in de publicaties van Sierksma en Van de Breevaart, die wij zojuist hebben genoemd. Andere motieven interesseren ons nu meer.

Ten eerste levert de confrontatie van de oude voorspellingen met de feitelijke ontwikkelingen conclusies op over de moeilijkheden, waarmee een voorspelling op dit terrein te maken heeft. Er zullen zeker ontwikkelingen zijn opgetreden die in de tijd dat de projectie werd gemaakt niet konden worden voorzien en die de voorspellingen hebben doorkruist. Zal er verder, zoals

Vestdijk voorspelde, in de toekomst weer sprake zijn van één dominante godsdienstige richting in Europa?

Ten tweede is het de vraag of Vestdijks belangrijkste stelling volgens welke de mens een blijvende behoefte aan godsdienst heeft, houdbaar is. Volgens deze gedachtegang zal een bepaalde religie als zij in onbruik raakt altijd vervangen worden door een andere. Er is zoveel geschreven over deze veronderstelling. Niettemin blijft de substitutie de gemoederen bezighouden. De Vestdijkring organiseerde recent een symposium, op 31 oktober 2009, met de titel 'Had Vestdijk gelijk?' (Van Walstijn 2009). Wij besluiten dit artikel met ons antwoord op deze vraag.

Voordat we op de gestelde vragen ingaan moeten we vanzelfsprekend iets zeggen over de inhoud van het boek. Wat voorspelde Vestdijk ook alweer en welk uitgangspunt gebruikte hij daarbij? De relevante informatie is te vinden in paragraaf 2. In de derde paragraaf zullen we nagaan wat er uiteindelijk van Vestdijks voorspellingen terecht gekomen is. In de laatste paragraaf vatten we de conclusies samen, werpen we zelf een blik in de toekomst en geven wij een oordeel over Vestdijks voorspelling.

We beperken ons tot de ontwikkelingen in West-Europa en in het bijzonder tot die in Nederland als een voorbeeld van een West-Europees geseculariseerd land. Internationaal is er veel meer met de religie aan de hand. We zullen daar een enkele opmerking over maken, maar een uitputtende behandeling gaat het kader van deze bespreking verre te buiten. Daarnaast richten wij onze aandacht op het kwalitatieve aspect van de ontwikkelingen. Onze beschouwing is evenals die van Vestdijk kwalitatief van aard, al zal er waar nodig een enkel cijfer worden vermeld. Kwantitatieve voorspellingen, zoals de demografische projectie, die Johnson en Barrett op wereldschaal hebben gemaakt, blijven grotendeels buiten beschouwing (Johnson & Barret 2004). Hetzelfde geldt voor de vooruitberekening van kerkklidmaatschappen op grond van tijdreeksen, die het Sociaal en Cultureel Planbureau voor Nederland heeft gemaakt (Becker & De Wit 2000; Becker et al. 2006).

2. Vestdijks opvattingen en voorspellingen

2.1 *Uitgangspunt*

Veel lezers zullen Vestdijks tekst moeilijk hebben gevonden. Hoewel de auteur zelf van een essay sprak, heeft boek een omvang van circa 350 bladzijden. De tekst telt bovendien nogal wat uitweidingen, de formuleringen zijn menigmaal tastend van aard. 'Ik mediteer nu maar wat,' schreef Vestdijk ergens

quasi argeloos. Zelfs Fokke Sierksma, die Vestdijk toch goed gezind was, verzuchtte op een gegeven moment dat hij moest denken aan een hoogleraar die herhaaldelijk en moeizaam de prolegomena van zijn eigen vak uitlegde. Niettemin is het duidelijk wat Vestdijk bedoelde. Hij ging uit van een bepaalde opvatting van religie, waarbij hij veronderstelde dat er een blijvende behoefte aan godsdienst bestond. Vervolgens verdeelde hij de religie in typen. Tenslotte postuleerde hij dat het ene type het andere zou gaan vervangen.

De religie was het product van projectie, de handeling waarmee mensen elementen uit hun eigen innerlijk buiten zichzelf plaatsten en er werkelijkheidskarakter aan toekenden. Projecties konden het gedrag en de opvattingen van het individu gaan besturen, zonder dat het zich daarvan bewust was (Vestdijk 1992, 17-25, 64-78; Sierksma 1977). Op het terrein van de godsdienst schiep de mens zich een god naar zijn eigen beeld. Volgens Vestdijk projecteerde het individu een aangeboren ideaal van wat hij zou kunnen zijn, als hij het goede in zichzelf maar volledig zou kunnen ontplooien.³ Vestdijk sprak hier van de 'natuurlijk volmaakte mens'. De religie in zuivere vorm zou het streven moeten zijn om deze mens te realiseren. Dit streven leverde zo'n sterk geluksgevoel dat het individu er een blijvende behoefte aan voelde. De religie was dus in wezen de compensatie van het menselijk tekort.

Er waren drie typen van projectie en dus drie typen van religie mogelijk. De *metafysische projectie*, waarbij de mens zijn aandacht richtte op het bovennatuurlijke en zich een god of goden in een hemel voorstelde. Deze projectie kenmerkte zich door leerstellingheid en door een strakke organisatie van de volgelingen. De *sociale projectie*, waarbij een ideale samenleving en de volmaakte mensheid het doel van streven naar zingeving vormden. Tenslotte was er sprake van de *mystiek-introspectieve projectie*, waarbij het individu door de beschouwing van het eigen innerlijk met het hogere in contact probeerde te komen. Het christendom was een belangrijk voorbeeld van de metafysische projectie. Bij de sociale projectie verwees Vestdijk naar het socialisme. Bij de mystieke projectie ging het om oosterse religie, vooral om het boeddhisme. Vestdijk nam in zijn tijd een 'golf van Aziatisme' waar. Hij beschouwde de theosofie als de belangrijkste exponent van deze culturele stroming. Zeer kort samengevat zei Vestdijk eigenlijk dat als een mens zijn heil ging zoeken, hij de keuze had uit drie wegen: hij kon zich richten op de hemel, hij kon proberen de samenleving en de mensheid op een hoger plan te brengen of hij kon zich richten op het eigen innerlijk.

2.2 Voorspellingen

De richtingen, waarin mensen naar de vervulling van hun religieuze behoefte kunnen zoeken, vormden de basis van Vestdijks voorspellingen. In de toekomst zou het christendom uit de westerse cultuur verdwijnen. De termijn waarop dat zou gebeuren stond niet vast. Het kon om enkele eeuwen gaan maar ook om duizend jaar. 'Of het christendom nog duizend jaar zal duren, dan wel enkele eeuwen, het zal verdwijnen, ' voorspelde de auteur (Vestdijk 1992, 275). Het christelijk geloof stond immers allang ter discussie, de leerstellingen waren minder geloofwaardig geworden en de kerken hadden leden verloren. Zulke verschijnselen hadden de aandacht getrokken, ook in een tijd dat het geloof vanuit hedendaags standpunt gezien nog vrijwel onaanastbaar leek (Kruijt 1933). Vestdijk somde verschillende oorzaken van deze ontwikkeling op, zonder dat hij daarbij een strikte volgorde van belang in acht nam.

Ten eerste had de moderne wetenschap de geloofwaardigheid van de leer aangetast. De natuurwetenschappen speelden hier vanzelfsprekend een belangrijke rol bij, maar ook de godsdienstpsychologie had grote invloed gehad. Deze wetenschap maakte het immers mogelijk om de ware aard van de religieuze projectie te doorzien. Ten tweede legde het christendom een sterk machtsstreven aan den dag, dat de volgelingen op den duur niet meer zouden accepteren. De schrijver stond vooral afkerig tegenover de aanspraak van het christendom op de exclusieve verkondiging van de waarheid en op de dwang die het geneigd was uit te oefenen. Vanwege exclusiviteit en het verlangen naar macht noemde Vestdijk de metafysische projectie zelfs 'een gevaarlijk instrument des geestes' (Vestdijk 1992, 275).

Ten derde waren de mensen mondig geworden. Zij waren steeds minder geneigd om zich door kerkelijke autoriteiten een denk- en leefwijze voor te laten schrijven. Onder andere op het terrein van de seksualiteit was inmeniging ongewenst. Het is overigens opmerkelijk dat Vestdijk al in 1947, toen de emancipatiegolven van de jaren '60 nog moesten komen, op mondigheid en seksuele vrijheid wees.

Er werden meer redenen voor de achteruitgang van het christendom genoemd. Vestdijk wees er bijvoorbeeld op dat maatschappelijke instituties, zoals het onderwijs en de gezondheidszorg, zich los hadden gemaakt van de kerken, maar op deze structurele differentiatie legde hij minder de nadruk. Vooral de ontwikkelingen van kennis en mondigheid hadden ervoor gezorgd dat het christelijk geloof en de mentaliteit van de moderne mens uit elkaar waren gegroeid. Uiteindelijk deed de inhoud van het geloof een beroep op het

voorstellingsvermogen dat eerder bij de kinderlijke fantasie dan bij de gedachten van een volwassene paste. De westerse cultuur werd volwassen.

Vestdijk voorspelde verder dat de mystiek-introspectieve projectie en de sociale projectie de metafysische zouden gaan vervangen, omdat zij beter bij de moderne mentaliteit aansloten. Het socialisme zou de pretentie van exclusieve aanspraak op de waarheid in mindere mate bezitten, in het boeddhisme zou zij zelfs geheel ontbreken. Wij laten deze veronderstellingen maar voor rekening van Vestdijk. De geschiedenis van het communisme bijvoorbeeld, toch ook een sociale projectie, leert anders. Het christendom zou boeddhistische en socialistische elementen in zich opnemen. De kerken zouden zich meer gelegen laten liggen aan maatschappelijke problemen. De sociale en politieke aanpassing zou betekenen dat de 'oersociale elementen van het christendom', namelijk gelijkheid en broederschap, meer naar voren zouden komen. Op den duur zouden deze aanpassingen zo ver gaan dat het christendom zijn identiteit verloor. Het zou onduidelijk worden wat nog christendom was en wat niet. Tenslotte zou het boeddhisme het christendom gaan overvleugelen.

Het is hier van belang enige bijzonderheden van Vestdijks opvattingen te accentueren. Hij gebruikte het substitutiemodel: de mensen hebben een blijvende behoefte aan religie, zodat als zij de ene variant loslaten de noodzaak voelen om naar een andere te gaan zoeken. De auteur was hier vroeg mee. In 1927 koesterde Freud nog het ideaal dat de religie het volledig tegen de wetenschap zou afleggen, hetgeen betekende dat de behoefte aan godsdienst zou afsterven (Freud 1999). In de sociologie raakte de substitutiedachte pas in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw *en vogue*. Bellah voorspelde de opkomst van oosterse religies in het Westen. De nieuwe mentaliteit zou zich kenmerken door de gedachte dat de zoektocht of de queeste naar een religieuze waarheid belangrijker werd gevonden dan het eindresultaat. De reis was dus van groter belang dan de bestemming (Bellah 1970, 216-229). Stark en Bainbridge voorzagen dat de westerling zijn heil zou gaan zoeken bij allerlei religieuze bewegingen, vooral die van de zogenaamde *client cults*, die mensen van hun aandoeningen afhielpen en hun persoonlijke geestelijke groei bevorderden (Stark & Bainbridge 1985, 171-189). Sindsdien hebben velen deze of een soortgelijke redenering gevolgd.

De voorspellingen van Vestdijk zijn verder tijdgebonden. In de eerste helft van de 20ste eeuw stonden de levensbeschouwingen en ideologieën veel scherper tegenover elkaar dan tegenwoordig. De golf van Aziatisme met de theosofie als boegbeeld was in Vestdijks tijd inderdaad opvallend. Men denke aan het optreden van Krishnamurti als leider van de orde van *De ster in het oosten* (later *De orde van de Ster*) waarbij deze leraar in het Nederlandse Ommen de

beschikking kreeg over een compleet landgoed, waar de spoorwegen zelfs een nieuwe halte openden om het de stroom van belangstellenden gemakkelijk te maken. Uiteindelijk hief Krishnamurti, zoals bekend, de orde zelf op. Overigens richtte de theosofie zich niet uitsluitend op oosterse wijsheid. Binnen de beweging woedde een strijd tussen hen die zich op de oosterse dan wel op de westerse mystiek wilden richten. De antroposofie onder leiding van Rudolf Steiner vertegenwoordigde de laatste stroming (Santucci 2005). Vestdijk heeft deze nuance over het hoofd gezien.

Ook de opvatting van het socialisme als vervanging van het christendom is tijdsgebonden. Het socialisme kende inderdaad de bevlogenheid van een 'heilig ideaal' met strijdliederen, vieringen met rode vlaggen, vereerde voorlieden, dichters, zoals Adama van Scheltema en Henriëtte Roland Holst, geheelonthouding en vegetarisme. Iemand die deze periode heeft meegemaakt vermeldt dat het socialisme in zijn ouderlijk huis als een vervanging van religie functioneerde (Van der Staay 2009, 9). Die karakteristiek is tegenwoordig bijna geheel verdwenen. Toen *De toekomst der religie* verscheen, merkten de critici al op dat het socialisme nu eenmaal geen godsdienst was, maar een politieke en economische theorie.

3. Wat er van de voorspellingen terecht gekomen is

3.1 *Achteruitgang van het christendom*

Vestdijks toekomstbeeld doet sterk denken aan wat wij heden ten dage om ons heen zien. Het is natuurlijk nog te vroeg om te zeggen dat het christendom definitief uit Europa zal verdwijnen. Op zeer lange termijn is dat voorstelbaar, aan de Romeinse goden gelooft tegenwoordig ook niemand meer. Heden ten dage is de aanhang van het christendom in elk geval sterk verminderd. De belangstelling voor oosterse godsdiensten en voor allerlei mystiek is nog steeds aanwezig. Het socialisme is van gedaante veranderd, maar het thema van de vervolmaking van de mens, van de samenleving en zelfs van de hele wereld manifesteert zich nog steeds op tal van manieren. Vestdijk heeft de toekomst althans in hoofdlijnen goed gezien, maar is dat ook zo als het om de details gaat?

De kwantitatieve gegevens over de achteruitgang van het christendom in Nederland zijn zo vaak opgesomd, dat wij van herhaling afzien (Becker 2006; Bernts et al. 2007; Smeets & Van der Bie 2009). De verandering doet zich in heel Europa voor, zij het met enkele uitzonderingen en met tempoverschillen per land. Ondanks deze slag om de arm constateerde Knippenberg dat secula-

risatie in Europa overheerst (Knippenberg 2005; Knippenberg 2009). Er zijn aanwijzingen voor dat het christendom buiten Europa, in Latijns Amerika, in Azië en in de Verenigde Staten juist een bloeiperiode doormaakt. In Latijns Amerika en in Azië zou het geloof worden gekenmerkt door charisma, door visioenen en door het geloof aan wonderen. Het zou daardoor sterk lijken op het christendom, zoals dat in Europa in een eerder stadium van ontwikkeling bestond. In Europa zou het christendom daarentegen uitgesproken cerebraal van karakter worden (Jenkins 2002).

Terugkerend naar de Europese situatie past de ontwikkeling in de kerken zelf goed bij Vestdijks opvattingen. Zij zijn zich, zoals voorspeld, meer op maatschappelijke problemen gaan richten. Vooral in aangelegenheden als de bestrijding van armoede en van racisme, de derde wereld, het milieu en oorlog en vrede kent de bevolking de kerken nog gezag toe. Dat dit niet het geval is met de kerkelijke inmenging in het persoonlijk leven, verwijst naar het thema van mondigheid en zelfbeschikking dat Vestdijk centraal stelde (Becker & De Wit 2000, 27-30; Bernts et al. 2007, 33). De tegenzin om zich in het persoonlijk leven door een kerk te laten gezeggen, stelt vermoedelijk grenzen aan het succes van de zogenaamde Evangelikale richting binnen het christendom. De persoonlijke beleving van het geloof is voor velen aantrekkelijk, maar de leefregels, die ook in deze kerken worden gehuldigd zijn dit waarschijnlijk niet, althans voor velen niet op de lange duur. In elk geval lijkt de groei van de richting althans in Nederland over zijn hoogtepunt heen te zijn (Boersema 2005).

Kan men het over het verval van het christendom met de voorspeller eens zijn, de prognose over het tempo van de verandering klopt niet. Het tempo van de achteruitgang is veel hoger dan Vestdijk in het midden van de 20ste eeuw kon voorzien. Ook al is de voorspelling van een godsdienstige ontwikkeling correct, de snelheid van de verandering blijkt moeilijk te voorzien.

3.2 *Boeddhisme, mystiek en introspectie*

De voorspelling over de bloei van mystiek en introspectie lijkt tot op grote hoogte uit te komen. Er is geen sprake van dat de aanhang voor het boeddhisme sterk groeit. Het aantal boeddhisten en hindoes – het CBS telt deze bij elkaar – blijft tot nu toe onder de 100.000. Er is wel belangstelling voor het boeddhisme, maar volgens enquêtes is het percentage van mensen, die zich tot deze godsdienst aangetrokken voelen, 4% of minder (Bernts et al. 2007, 211). Het is echter de vraag wat dit onderzoeksresultaat betekent. Gaat het alleen om een vaag besef, om een modieuze uitlating of gaan er kennis, praktijken en een meer intensieve beleving mee samen? Mystiek en intros-

pectie vallen op veel grotere schaal aan te treffen in een ander complex van denkbeelden dat Hanegraaff esoterie heeft genoemd en dat hij als de kern van de *New Age* beschouwde (Hanegraaff 1995, 509-518). Het label is inmiddels in onbruik geraakt, maar de verschijnselen waarvan het de overkoepelende aanduiding was, staan nog steeds in de belangstelling. Esoterie in deze zin is echter niet voornamelijk een oosterse traditie, maar een westerse. Volgens Hanegraaff ging het om reeds lang bestaande denkbeelden uit de westerse cultuur, die in de 18-de eeuw versterkt naar voren zijn gekomen, die sindsdien hun plaats hebben behouden en die in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw de verzamelnaam van *New Age* hebben gekregen. Niet alles uit deze stroming valt als mystiek te beschouwen. We mogen bijvoorbeeld vermoeden dat veel van de mensen, die een gebedsgenezende raadplegen, zich niet overgeven aan mystieke beschouwingen, zij willen van hun kwalen bevrijd worden. Niettemin ziet Hanegraaff het streven om als persoonlijkheid op een hoger plan te komen, begeleid door een zoektocht naar intense geestelijke ervaring, als kenmerkend voor de psychologie van de *New Age*. Ook al had Vestdijk de trend in zijn algemeenheid correct voorzien, er waren verschillende tradities aanwijsbaar, die bij de voorspelde ontwikkeling pasten. Vestdijk liet begrijpelijk genoeg zijn toekomstbeeld bepalen door een opvallend verschijnsel in zijn eigen tijd, maar uiteindelijk viel de ontwikkeling toch anders uit.

3.3 *Ongeloof en islam*

In de religieuze kaart van Europa doen zich uiteenlopende verschijnselen voor, die in 1947 niet werden voorzien, namelijk de groei van het atheïsme en de opkomst van de islam. Vestdijk kende het atheïsme of blijvend ongeloof geen rol toe in zijn toekomstbeeld. De verwerping van de godsdienst paste dan ook niet bij de veronderstelling dat mensen altijd behoefte aan religie zullen hebben. Desondanks zijn er ook mensen, die geen enkele band met religie onderhouden. Zij geloven er niet aan en zij doen er niets mee. We weten niet precies hoeveel dat er tegenwoordig zijn, maar enquêtes bevatten een enkele aanwijzing. Aan het einde van de 20ste eeuw onderschreef ongeveer 17% van de Nederlanders de stelling dat God niet bestond, ongeveer 26% was zonder te twifelen overtuigd van het tegendeel (Becker & De Wit 2000, 38). Volgens een anders geformuleerde vraagstelling wees in 2006 14% het bestaan van God af en geloofde 24% dat er een God bestaat, die zich met elk mens persoonlijk bezig houdt (Bernts et al. 2007, 217).⁴ Het atheïsme is dus een minderheidsopvatting, maar het bestaat wel. Daarom is de behoefte aan religie naar alle waarschijnlijkheid minder universeel dan in het substitutiemodel wordt gepostuleerd. Deze gedachte is natuurlijk niet nieuw. Zelfs Bellah en Stark en

Bainbridge, die het religieus verlangen sterk hebben benadrukt, houden toch rekening met de mogelijkheid dat het niet bij iedereen kan voorkomen. Vooral hoog opgeleide elites zouden de neiging hebben om puur rationeel te denken (Stark & Bainbridge 1985, 391, 393-396, 431; Bellah 1970, 217).

Het valt Vestdijk in elk geval niet te verwijten dat hij geen aandacht aan de islam heeft geschonken. De groei van de islam tot ongeveer 5% van de Nederlandse bevolking in 2008 is immers veroorzaakt door migratie, die zich in 1947 nog niet voordeed (Smeets & Van der Bie 2009, 35-40). Tijdens de nasleep van de Tweede Wereldoorlog was Europa nu eenmaal niet *the place to be*. Immigratie kwam in Nederland pas op gang aan het eind van de Wederopbouw.

3.4 Socialisme en wereldverbetering

In hoeverre is er tegenwoordig nog sprake van een sociale projectie? Het socialisme heeft de bevolgenheid, die voor Vestdijk aanleiding was om er een substituuut voor religie in te zien, grotendeels verloren. Het begrip wordt zelfs menigmaal vervangen door de term sociaal-democratie, die veel vager is. Dat betekent niet dat er geen sprake meer zou zijn van het streven om de samenleving en de mens op een hoger niveau te brengen, want dat manifesteert zich nog ruimschoots in onze maatschappij. Het verlangen komt op tal van manieren in het sociale leven tot uitdrukking, waarbij het zelfs zo sterk veralgemeend of gegeneraliseerd is, dat de ideeën tot pasmunt lijken te worden. Politici, journalisten en programmamakers wijzen er vrijwel dagelijks op dat onrecht moet worden bestreden, gelijkheid dient te worden bevorderd en dat mensenrechten overal ter wereld moeten worden gerespecteerd. De bescherming van de natuur en de rechten van het dier zijn belangrijke thema's. In die zin is de sociale projectie nog niet uitgediend, maar heeft het streven een andere vorm gekregen. Wij noemen ter illustratie enkele gegevens voor Nederland.

Volgens het *Sociaal en Cultureel Rapport* van 2008 was in 2007 11% van de Nederlanders van 18 jaar en ouder lid van een organisatie met een ideëel doel, nog eens 20% was lid van een natuurbeschermingsorganisatie. Uit een andere benadering in hetzelfde rapport blijkt dat in 2006 ongeveer 3,7 miljoen Nederlanders lid waren van een organisatie voor internationale solidariteit, terwijl 3,4 miljoen lid waren van een natuurbeschermingsorganisatie (SCP 2008, 68-70).

Er zijn verder veel goede doelen in Nederland. De betreffende startpagina op het internet bevat 350 links naar bekende en minder bekende doeleinden. Er is eveneens een 'goededoelentest' beschikbaar, die de gebruiker helpt om

een keuze uit ongeveer 12.000 mogelijkheden te maken. Volgens het onderzoek *Geven in Nederland* van de *Werkgroep filantropische studies* van de VU gaven de Nederlanders in 2007 4,3 miljard Euro aan het goede doel. Hiervan kwam 1,9 miljard voor rekening van de huishoudens. De rest kwam uit andere bron, bijvoorbeeld het bedrijfsleven en loterijen. Als het geld dat via de belastingen naar de doelen stroomt in rekening wordt gebracht, ging het in 2007 om 560 miljard of 0,8% van het bruto binnenlands product (BBP). De offervaardigheid voor het goede doel is volgens de onderzoekers overigens een internationaal verschijnsel.⁵

4. Slotbeschouwing

4.1 Enige conclusies

Hoewel Vestdijk zijn verkenning geruime tijd geleden heeft opgesteld, kan de hedendaagse lezer er nog wel wat uit leren. Niet zozeer dat voorspellen moeilijk is, want dat wist die lezer al, maar hij krijgt wel een soms treffende illustratie van enkele moeilijkheden te zien.

Aangezien een wetenschappelijke toekomstverkenning geen paranormale voorspelling à la Cagliostro is, gaat men te rade bij opvallende ontwikkelingen in de eigen tijd. Dat heeft succes als de voorspeller aan kan sluiten bij langlopende en goed gedocumenteerde trends, zoals secularisatie en groeiende belangstelling voor mystiek. Er is in veel mindere mate van succes sprake als de predicties specifiek worden. Het verval van de westerse kerken heeft zich doorgezet, maar in een veel hoger tempo dan Vestdijk voorzag. De belangstelling voor oosterse religie is tegenwoordig zeker niet afwezig, maar in de jaren '70 en '80 kwam juist westerse esoterie naar voren. Meer dan één traditie heeft dus levensbeschouwelijke functies. Factoren, die in de eigen tijd niet konden worden voorzien, doorkruisen de voorspelling. Dat de levensbeschouwelijke samenstelling van een bevolking verandert door migratie, is daar een duidelijk voorbeeld van. Gelet op de discussie over de islam, die nu actueel is, kan men zelfs veronderstellen dat de migratie veel belangrijker is geweest dan allerlei nieuwe religieuze bewegingen. Tegen deze moeilijkheden is maar één kruid gewassen, namelijk de periodieke herhaling en bijstelling van de predicties. Met het schrijven van één boek is men er niet af.

Dan is er Vestdijks centrale gezichtspunt, de substitutietheorie. In zijn tijd was die gedachte betrekkelijk nieuw. De auteur voelde zich dan ook verplicht om haar in ruim 100 bladzijden te funderen. Tegenwoordig maken de aanhangers van deze gedachte minder omslag. Zij postuleren kort en goed dat de

mensen altijd behoefte aan religie zal hebben. Toch is dit idee minder vanzelfsprekend dan wordt aangenomen. Als de behoefte al bestaat, verschilt zij per bevolkingscategorie en doet zij zich waarschijnlijk niet in elk stadium van de individuele levensloop in even sterke mate gevoelen. Bovendien blijkt dat vrij veel mensen het heel goed zonder godsdienst kunnen stellen.

4.2 Nogmaals de toekomst

Heden ten dage zijn er veel levensbeschouwingen in omloop, variërend tussen uitersten als het meest orthodoxe christendom en neo-paganisme. Via media, inclusief het internet, kunnen de mensen zich op gemakkelijke manier informeren over wat er op de levensbeschouwelijke markt gebeurt. Het is voorlopig onduidelijk of één van deze religies in de toekomst een dominerende positie in zal nemen naast of in plaats van het christendom. Niet alleen het grote aantal opvattingen, die men in het kader van het cultuur-relativisme al snel als gelijkwaardig beschouwt, staat een voorspelling in de weg. Het gebrek aan zelfs maar aanzetten tot de vorming van organisaties verduistert de blik in de toekomst eveneens. Vestdijk zag in godsdienstige organisaties allereerst middelen tot machtsuitoefening, vooral gewetensdwang, die hij afkeurde. Organisaties zorgen echter ook voor continuïteit: de leden bevestigen hun godsdienst tegenover elkaar en dragen deze over op de nieuwe generatie. Zij zijn bovendien de vorm, waarin een religie zich aan de omringende samenleving presenteert. Het hoeft daarbij niet altijd te gaan om kerken met een centraal gezag. Hechte gemeenschapsvorming vervult deze functies eveneens. Het geloof dat tot enige vorm van effectieve organisatie komt, heeft meer kans op een belangrijke maatschappelijke positie dan het geloof dat deze ontbeert. Hoe zit het nu met de organisatie in het levensbeschouwelijke veld? Wij gaan allereerst de stand van zaken bij enkele gevestigde opvattingen na. De christelijke kerken in Europa zijn zwak. De randkerkelijkheid is er hoog, de ontkerkelijking gaat nog steeds door, waarbij er niets op een kentering wijst. Orthodox-protestantse kerken met hun nadruk op persoonlijke beleving lijken levenskrachtig, maar deze mobiliseren een betrekkelijk kleine categorie, die er toch al was en in omvang afneemt. De ontwikkeling gaat in de richting, die Bryan Wilson al in 1966 voorzag. De kerken verkondigen een boodschap, die vreemd is aan de gesecculariseerde samenleving. Zij worden op den duur tot denominaties of zelfs tot sekten, waar men uit vrije wil toe behoort en niet meer door geboorte en traditie (Wilson 1969, 250-263).

Velen koesteren de vrees dat de islam de Nederlandse samenleving op den duur zal gaan overheersen. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit zal gaan gebeuren. Het aandeel van 5% islamieten in de totale Nederlandse bevolking

is in West-Europa vrij hoog. Alleen in Frankrijk is het met ongeveer 7% hoger (Knippenberg 2005, 16). De Allochtonenprognose van het CBS geeft echter aan dat de immigratie uit islamitische landen in de toekomst zal afnemen (Loozer & Van Duin 2007). Daar komt bij dat het geboortecijfer onder migranten uit islamitische landen zich naar het Nederlandse niveau beweegt (Garssen & Nicolaas 2006). De prognose van 7 à 8% islamieten in 2020, die het Sociaal en Cultureel Planbureau onder de dezelfde veronderstellingen opstelde, kan dan ook nog steeds worden gehandhaafd (Becker et al. 2006, 51-53). Als het alleen om de omvang zou gaan, zou de islam in Nederland als religieuze groepering gewicht in de schaal leggen. Daar staat tegenover dat de islam vrijwel geen centraal gezag kent, maar gemeenschappen in de vorm van afzonderlijke moskeeën, die naar nationaliteit zijn onderverdeeld. Voor zover de vertegenwoordigers van de islam van zich laten horen, is hun boodschap ten aanzien van homoseksualiteit, het gezin en de verhouding tussen de seksen conservatief. Het is daarbij onbekend voor welk deel van de islamieten zij spreken. De reacties in de omringende samenleving zijn afkeurend, zelfs xenofob. Zij leiden dus allesbehalve tot acceptatie van deze religie. Vanwege zwakke organisatie en vanwege de negatieve reacties valt een cultureel dominante positie van de islam niet te verwachten. Eerder ontstaat er een parallel met het orthodoxe christendom dat de medeburgers eeuwen lang heeft voortgehouden dat het allemaal anders moest maar daarmee geen succes had. De recent geconstateerde vermindering van het bezoek aan de moskee doet bovendien vermoeden dat de islam wel eens in het lot van de christelijke kerken zou kunnen gaan delen. In 1998 en 1999 ging 47% van de islamieten minimaal eens per maand naar de moskee en in de periode 2004-2008 35% (Smeets & Van der Bie 2009, 23).

Het bewust ongeloof zal ook in de toekomst bij een minderheid van de bevolking voorkomen. Geheel onbelangrijk zal het verschijnsel echter niet zijn. De percentages atheïsten in enquêtes, die eerder werden genoemd, hebben de neiging te stijgen. Het percentage van mensen die vast en zeker in God geloven, neemt langzaam af. Het valt te verwachten dat beide in de nabije toekomst – zeg over tien jaar – even groot zullen zijn. Het zou dan om zo'n 20% ongelovigen en 20% overtuigde gelovigen kunnen gaan (zie paragraaf 3.3). Het ongeloof is zwak georganiseerd. Vrijdenkersverenigingen hebben een lange geschiedenis, maar zij zijn nooit omvangrijk geworden. Het aantal leden van het Humanistisch Verbond is gering en groeit niet. Het sterke beroep op de menselijke rede sluit vermoedelijk niet aan bij de wensen van het publiek, dat blijkens de populariteit van het geloof aan wonderen meer dan een rationalistische benadering van het leven wil (Becker 2007).

Nu is het alternatieve circuit aan de orde. De aanhang voor de betreffende opvattingen valt menige beschouwer tegen. De mensen kennen ze over het algemeen wel, zij willen er ook wel wat over lezen of horen, maar in hun dagelijks leven doen ze er weinig of niets mee (Becker et al. 1994; Bernts et al. 2007, 177) De enigszins stabiele aanhang beperkt zich internationaal tot enkele procenten van de bevolking in de verschillende landen (Heelas 1996, 201-221; Wilson & Cresswell 1999; Introvigne 2004, 779-990). De onwil tot organiseren is bijna een programmapunt in het alternatieve circuit. Bellah wees daar al op in zijn commentaar op de oosterse religies in het westen (zie paragraaf 2.2). Colin Campbell heeft het verschijnsel benadrukt in zijn bekende analyse van het terrein der alternatieve levensbeschouwingen. Het cultisch milieu, zoals hij dit gebied noemde, zag hij als gestructureerd vanuit de vraagzijde van de levensbeschouwelijke markt. Er was sprake van vele zoekers, voor wie de zoekactiviteit het belangrijkste element van levensbeschouwing was. Zij wilden geen vaststaande waarheden en zij wilden al helemaal nergens lid van worden. Hoogstens afficheerden zij zichzelf als de *community of seekers* (Campbell 1971). Los daarvan werkt de aandacht van de media de nervositeit van het zoekgedrag in de hand. Het is krant en televisie eigen dat zij steeds iets nieuws willen brengen, waarmee zij bijdragen aan de ‘tulpenhandel in ideeën’. Wij mogen als conclusie veronderstellen dat het ideaal van een ‘bewust leven’ tot het moderne cultuurpatroon behoort. Om bewust te leven is het echter voldoende om naar een waarheid te zoeken, men hoeft die niet te bezitten. Het bezit van een vaste overtuiging is waarschijnlijk niet eens een aanbeveling. Het zal dan ook lang duren voordat één of meer opvattingen uit het cultisch milieu tot een gevestigde religie wordt.

Had Vestdijk nu gelijk? Grotendeels wel. Het christendom heeft aan betekenis ingeboet in een tempo dat Vestdijk aangenaam verrast zou hebben. Mystiek en introspectie zijn belangrijk geworden, maar de belangstelling is te vluchtig van aard en de aanhang is te zwak georganiseerd om de opkomst van een dominante richting te verwachten. Het is zeer de vraag of men het sociale motief, de wereldverbetering, tot de religie moet rekenen. In elk geval is zij belangrijk in de moderne samenleving en zal zij mensen een deel van een levensvervulling geven. Vestdijk hield geen rekening met het atheïsme en met de levensbeschouwelijke consequenties van migratie. Het laatste vinden wij begrijpelijk, het eerste eigenlijk niet. Ondanks bezwaren verdient de auteur ons respect. Hij leverde een drieslag – metafysica, mystiek en sociale strevingen – waar wij 60 jaar na dato nog steeds niet over zijn uitgepraat. Zijn blik

op de toekomst was scherp te noemen. Aansluitend op het spraakgebruik: 'Ik geef het je te doen!'

Noten

- 1 De bijdrage van Bainbridge verscheen in het tijdschrift *Futures*. Dit tijdschrift is een elektronische publicatie, die voor abonnees en voor de leden van bibliotheken met een abonnement op het internet is te raadplegen.
- 2 Van de Breevaart concludeert dat naarmate een criticus een meer marginale plaats inneemt in een netwerk van deskundigen, hij zijn mening scherper en eenzijdiger zal formuleren. De kritiek krijgt dan vaak het karakter van een persoonlijke aanval. De criticus wil hiermee zijn positie in de ogen van het publiek en van zijn collega's versterken.
- 3 Vestdijk sluit zich aan bij Ludwig Feuerbach, overigens zonder dat hij deze noemt (Feuerbach 1989, 1-32).
- 4 De vraagstellingen zijn slecht vergelijkbaar. Volgens de formulering die Becker en De Wit gebruikten, geloofden nog eens 26% wel aan God, maar twijfelden zij soms. Deze categorie komt bij Bernts et al. niet voor. Het aantal mensen dat aan een onbenoemde hogere macht geloofden, is daar dan weer hoger dan bij Becker en De Wit.
- 5 Zie www.gevenin nederland.nl

Literatuur

Bainbridge, W. S. (2004),

Thinking about religious futures, in: *Futures*, (Elektronische publicatie), 943-946.

Becker, J. W. (2006),

Nederland en de secularisatie. Enige trends in gegevens met betrekking tot levensbeschouwing, in: *Religie en Samenleving*, jrg. 1, nr. 1, 5-23.

Becker, J. W. (2007),

Het wonder in de onttoverde samenleving, in: *Religie en Samenleving*, jrg. 2, nr. 1, 5-16.

Becker, W.J. et al. (1997),

Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Becker, J. W. & J. S. J. de Wit (2000),

Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Becker, J. W. et al. (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland. Veranderingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bellah, R. (1970),
Beyond belief. Essays on religion in a post-traditional world, New York: Harper and Row.
- Bernts, T. et al. (2007),
God in Nederland 1966-2006, Kampen: Ten Have.
- Boersema, P. R. (2005),
 The evangelical movement in The Netherlands. New wine in new wineskins?, in: Sengers, E. (red.), *The Dutch and their gods. Secularisation and transformation of religion in The Netherlands since 1950*, Hilversum: Verloren, 163-179.
- Breevaart, H. van de (2005),
Authority in Question. The controversy on Simon Vestdijk's 'De toekomst der religie' 1948-1998, Delft: Eburon.
- Campbell, C. (1971),
Toward a sociology of irreligion, London: Mac Millan (*Sociological Yearbook of Religion in Britain*).
- Donk, W. B. H. J. van de (red.) (2006),
Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Feuerbach, L. (1989),
The essence of Christianity, Amherst, New York: Prometheus Books (Oorspronkelijk 1841, vertaling George Eliot).
- Freud, S. (1999),
De toekomst van een illusie, Amsterdam: Boom. (Oorspronkelijk 1927, vertaling Wilfred Oranje).
- Garssen, J. & H. Nicolaas (2006),
 Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westerse allochtone vrouwen, in: *Bevolkingstrends*, 1ste kwartaal 2006, Den Haag en Heerlen: CBS, 15-31.
- Hanegraaf, W. J. (1995),
New Age religion and western culture. Esotericism in the mirror of secular thought, (dissertatie Utrecht).
- Heelas, P. (1996),
The New Age movement. The celebration of the self and the sacralization of modernity, Oxford Blackwell.
- Introvigne, M. (2004),
 The future of new religions, in: *Futures*, (Elektronische publicatie), 979-990.

- Jenkins, Ph. (2002),
The next christendom. The coming of global christianity, Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, T.M. & D.B. Barrett (2004),
 Quantifying alternate futures of religion and religions, in: *Futures*, (Elektronische publicatie), 947-960,
- Knippenberg, H. (ed.) (2005),
The changing religious landscape of Europe, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Knippenberg, H. (2009),
Hoe God emigreerde naar Amerika. Geografische bespiegelingen over godsdienst in Europa en de Verenigde Staten, Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Kruijt, J. P. (1933),
De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring, Groningen, Batavia: Noordhoff.
- Loozer, S. & C. van Duin (2007),
 Allochtonenprognose 2006-2050. Belangrijkste uitkomsten, in: *Bevolkingstrends*, 2de kwartaal 2007, Den Haag en Heerlen: CBS, pp. 60-67.
- Santucci, J. A. (2005),
 Theosophical society, in: Hanegraaff, W. J. (ed), *Dictionary of gnosis and Western esotericism* (2 vols), Leiden: Brill, 1114-1123.
- Sociaal en Cultureel Rapport 2008*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sierksma, F. (1997),
Tussen twee vuren. Een pamflet en een essay bij 'De toekomst der religie' van Simon Vestdijk, Doorn: Foundation Simon Vestdijk (Oorspronkelijk 1952).
- Sierksma, F. (1977),
De religieuze projectie. Een antropologische en psychologische studie over de projectie-verschijnselen in de godsdiensten, Amsterdam: Meulenhoff (Oorspronkelijk 1957).
- Smeets, H. & R. van der Bie (red.) (2009),
Religie aan het begin van de 21ste eeuw, Voorburg, Heerlen: CBS.
- Staay, A. van der (2009),
Wereldkoers. Culturele groei als mondiaal proces, Amsterdam/Antwerpen: Augustus.
- Stark, R. & W. S. Bainbridge (1985),
The future of religion. Secularisation, revival and cultformation, Berkeley: University of California Press.
- Vestdijk, (S. 1992),
De toekomst der religie. Essay, Amsterdam: Meulenhoff. (Oorspronkelijk 1947).
- Walstijn, W. van (2009),
 Is de religieuze toekomst van Vestdijk al begonnen?, in: *Vestdijkkroniek*, Amsterdam: De Vestdijkkring, 71-76.

Wilson, B. (1969),

Religion in secular society. A sociological comment, Harmondsworth: Pelicanbooks (Oorspronkelijk 1966).

Wilson B. & J. Cresswell (1999),

New religious movements. Challenge and response, London, New York: Routledge.